



СЛІДАМИ ІСТОРІЇ ЖМЕРИНСЬКОГО КРАЮ

МАТЕРІАЛИ ПЕРШОЇ ЖМЕРИНСЬКОЇ
НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
23 БЕРЕЗНЯ 2018 Р.

Редакційна колегія:

С. Д. Гальчак (голова редколегії), член-кореспондент УАН, доктор історичних наук, професор; *Ю. А. Зінько* (співголова редколегії), кандидат історичних наук, професор; *А. В. Войнаровський* (співголова редколегії), кандидат історичних наук, доцент; *М. А. Смірнов* (відповідальний секретар), член НСК України, *Л. В. Баженов*, академік УАН, доктор історичних наук, професор; *Г. І. Денисик*, доктор географічних наук, професор; *І. Я. Завальнюк*, доктор філологічних наук, професор; *К. В. Завальнюк*, кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України; *І. М. Романюк*, доктор історичних наук, професор.

Рецензенти:

О. М. Завальнюк, доктор історичних наук, професор
(м. Кам'янець-Подільський)

О. П. Григоренко, доктор історичних наук, професор
(Хмельницький національний університет)

Слідами історії Жмеринського краю. Матеріали першої науково-краєзнавчої конференції, 23 березня 2018 р., м. Жмеринка. – Вінниця: ФОП Бабій І. В., 2018. – 448 с.

Редколегія не завжди поділяє погляди авторів вміщених публікацій. Відповідальність за достовірність інформації, фактів, посилань, власних імен, а також правильність перекладу несуть автори статей.

ЗМІСТ

Організаційний комітет конференції	4
<i>Олег Легеза, Василь Малярчук. Шановні читачі!</i>	5
Жмеринщина сучасна	6
<i>Олександр Реєнт. Із побажанням успішної роботи</i>	9

Історія краю: джерела, пам'ятки, науково-краснзнавчі дослідження	11
---	----

<i>Дмитро Ленчук. Пам'ятки трипільської культури у Жмеринському районі</i>	11
--	----

<i>Микола Смірнов. Населені пункти Жмеринського району в складі Брацлавського воєводства в 1566 – 1648 рр.</i>	14
--	----

<i>Олександр Роговий. Нові дані про перші письмові згадки та походження назви Жмеринки</i>	24
--	----

<i>Олександр Гусак. Старим Кучманським шляхом до містечка Станіславчик</i>	34
--	----

<i>Олександр Гусак. Древній Межирів-містечко</i>	40
--	----

<i>Світлана Шуришена. Історія Носковець від найдавніших часів до початку ХХ ст.</i>	44
---	----

<i>Наталія Мороз. З історії панського маєтку</i>	54
--	----

<i>Віктор Косаківський, Олександр Христюк, Наталя Шнак-Косаківська. Северинівський палацово-парковий ансамбль в праці Aftanazy R. «Dziege rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej».</i>	
--	--

<i>Т. 9. «Wojewodztwo Podolskie»</i>	61
--	----

<i>Анатолій Войнаровський, Василь Черняк. Видання «Красная Жмеринская победа» як джерело до вивчення подій Національної революції 1917 – 1921 рр. на Жмеринщині</i>	76
---	----

<i>Ігор Янушкевич. Історичні пам'ятки на гербах Жмеринського району</i>	79
---	----

<i>Василь Яременко. Устим Кармалюк (Карманюк)</i>	
і Тарас Шевченко	184
<i>Валерій Дячок. Постать Устима Карманюка</i> <i>(Кармалюка) в історії Поділля: міфи та реалії</i>	197
<i>Костянтин Завальнюк, Ігор Журавлівський.</i> Граф Дмитро Гейден – почесний громадянин м. Жмеринка	211
<i>Віра Мазуркевич. Український президент</i> зі Жмеринки	221
<i>Іван Романюк, Людмила Романець. Василь Хмелюк –</i> всесвітньо відомий художник і поет	224
<i>Сергій Гальчак, Ніна Гальчак. Ратна</i> слава Жмеринщини	235
<i>Віталій Тучинський. Володимир Вовкодав –</i> відомий етнограф, краєзнавець та громадський діяч	251
<i>Руслан Зелінський. Михайло Маслюк.</i> Велич під мікроскопом	260
<i>Валерій Войтович. Леонід Левінчук – патріот</i> України зі Жмеринщини	264
<i>Володимир Горлей. Визначні постаті Жмеринського</i> краю в літературі й мистецтві	270
<i>Лариса Тупчий. Славетні особистості Жмеринського</i> краю	284
Освіта, культура, релігійне життя, етнологія, топоніміка, природа регіону	297
<i>Тетяна Зузяк. Роль середніх навчальних</i> закладів м. Жмеринки в становленні вчительства на Поділлі на початку ХХ ст.	297
<i>Майя Бомк. Браїлівський професійний</i> навчальний заклад: від школи механізації до ліцею	303
<i>Тетяна Пірус, Катерина Пірус. Одна з</i> випускниць 1939 року Жмеринської середньої медшколи (Майстренко Онисія Семенівна)	313
<i>Анастасія Rogozovська-Косунець. Окремі</i> сторінки історії Жмеринського залізничного училища № 1 (1944 – 1960-ті роки)	317

Жмеринщина у добу новітньої історії 84

<i>Сергій Єсюнін. До історії Жмеринки: впровадження досягнень технічного прогресу на початку ХХ ст.</i>	84
<i>Валерій Рекрут. Перший з'їзд представників споживчих товариств Подільської губернії (Жмеринка, 17 – 18 серпня 1909 року)</i>	90
<i>Сергій Калитко, Олександр Кравчук. Події в Жмеринці у добу Директорії УНР</i>	100
<i>Анатолій Войнаровський, Василь Черняк. Соціально-економічний розвиток Жмеринського району в першій половині 1930-х років</i>	106
<i>Тетяна Рабчук. Голодомор 1932 – 1933 рр. у Жмеринському районі (за спогадами очевидців)</i>	114
<i>Анатолій Лисий. Слідами справи ДПУ № 39686</i>	119
<i>Тетяна Кравчук. Життя Жмеринського гетто</i>	123
<i>Вадим Довганюк. Жмеринка в німецькій окупаційній пресі 1941 – 1944 рр.</i>	128
<i>Ігор Мазило. З історії Жмеринського залізничного вузла в період Другої світової війни і післявоєнної відбудови (1939 – 1960-ті роки)</i>	135
<i>Валерій Кононенко. Місто Жмеринка як центр сіоністського руху на Поділлі в 1940-х рр.</i>	141
<i>Михайло Лозовик, Іван Романюк. Легка атлетика Жмеринщини: успіхи та сподівання (1920-ті роки – початок ХХІ століття)</i>	150
<i>Анатолій Гудзевич. Северинівка, як відображення процесу змін територіальної організації місцевого самоврядування</i>	154
Відомі постаті Жмеринщини	164
<i>Людмила Крайнік. Карманюк – Кармалюк – Кармани</i>	164
<i>Віктор Мороз, Володимир Мороз. Устим Кармалюк: благодійник чи розбійник</i>	176

<i>Андрій Клекот.</i> «Річка починається з джерела, а музей з куточка». Етапи розвитку музею П. І. Чайковського і Н. Ф. фон Мекк за матеріалами періодичних видань	322
<i>Олена Зінько.</i> Колекція мікромініатюр Михайла Григоровича Маслюка культурно-мистецького центру Вінницького національного технічного університету	331
<i>Юрій Маліновський.</i> Церковне обличчя Жмеринки в описі Юхима Сіцинського	334
<i>Павло Педін.</i> Старообрядницькі поселення Жмеринського району. Історія заселення та розвитку у XVIII – на початку XX ст.	337
<i>Анатолій Сварчевський (о. Пантелеймон).</i> Протоієрей Іоанн Омелянович Шипович та його Браїлівський період життя	343
<i>Наталія Тодосюк.</i> Священники-браїлівчани – видатні постаті краю	354
<i>Наталія Шнак-Косаківська, Віктор Косаківський.</i> Вишивка сіл Северинівка, Голубівка і Хатки Жмеринського району Вінницької області (II половина XIX – початок XXI століття)	369
<i>Тетяна Пірус, Катерина Пірус.</i> Традиції народного харчування жителів сіл Голубівка, Северинівка і Хатки Жмеринського району Вінницької області	376
<i>Тетяна Пірус.</i> Народні погляди і знання у галузі медицини жителів сіл Голубівка, Северинівка і Хатки Жмеринського району Вінницької області	397
<i>Ольга Охорзіна.</i> Дослідження топонімічних назв в селі Почапінці Жмеринського району	415
<i>Дмитро Охорзін.</i> Туристично-краєзнавчі об'єкти в селі Мовчани Жмеринського району	418
<i>Світлана Щуришена.</i> Усна історія Носковець: легенди та перекази	422
<i>Юрій Яцентюк.</i> Регіональні центри біорізноманіття Жмеринського району як складові	

парадинамічної антропогенної ландшафтної системи місцевої екомережі	427
<i>Григорій Денисик, Оксана Вальчук-Оркуша.</i>	
Дорожні ландшафти Жмеринського району: категорії, значення	431
Відомості про авторів	435

ПОСТАТЬ УСТИМА КАРМАНЮКА (КАРМАЛЮКА) В ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ: МІФИ ТА РЕАЛІЇ

Поміж постатей, що залишили помітний слід в історії Поділля та України в цілому, Устим Карманюк безсумнівно посідає одне з чільних місць за обсягом присвячених йому фольклорних чи художніх творів та історичних досліджень [1, с. 122; 2, с. 161]. Ще за життя він став напівлегендою, а після смерті – героїчним міфом, подібним до робінгудівського, якого потребувало як покріпачене селянство, так і представники нечисленних кіл місцевої інтелігенції, дрібних чиновників та шляхти, нижчого духовенства, бо чутки про У. Карманюка уособлювали заповітне прагнення до подолання в краї польської економічної та культурної гегемонії. Однак саме в середовищі шляхетського кола поляків-українофілів (зокрема, Вацлава Ржевуського, Яна Комарницького, Тимоша Падурри, Антонія Мальчевського, Северина Гоцинського, Юзефа-Богдана Залеського тощо) ще на межі 20-30-х рр. XIX ст. почалася прижиттєва ідеалізація подільського розбійника шляхом творення й поширення пісень відомого «кармалюцького» циклу: «Повернувся я з Сибіру» та «Ой, Кармелюче, по світу ходиш» [3, с. 124-125]. Маловідомим є факт першого запису тексту під назвою «Pieśń Karmaniuka» Теофілом Букарем на 15-20 років раніше українських фольклорознавців ще на поч. 30-х рр. XIX ст., що був опублікований в 1847 р. [4, с. 97-98].

Саме ці твори дали поштовх до подальшого творення контамінаційної Кармалюкіани. У радянські часи «кармалюківський міф» став наслідком індивідуальної та колективної свідомої творчості письменників, істориків, фольклористів і краєзнавців, а основними його складовими є надумані і неодмінні тези – «народний месник», «масовий антикріпосницький селянський рух», «1000 нападів на поміщицькі маєтки», «20-тисячна селянська армія», «роздача награбованого бідним» тощо. Радянські ідеологи старанно ліпили з розбійника

гідну наслідування особистість. Однак нагадаємо, що дані про 20 тисяч осіб вперше з'явилися у Й. Ролле як показник втрат населення Поділля від масових втеч та переселень у цей період [5, с. 238; 6, с. 560]. Проте з 1930-х рр. цифра з підміною змісту була використана як неспростовний доказ на користь тверджень про «широкий антикріпосницький селянський рух» [7, с. 38; 8, с. 20; 9, с. 115].

Остаточному формуванню героїчного образу сприяв у 1948 р. збірник «Устим Кармалюк», до якого увійшли 210 документів [10]. Однак при їх відборі переважав тенденційний підхід, внаслідок чого ігнорувались джерела, інформація яких не вкладалась до наперед заданих історіографічних схем. Пріоритет надавався матеріалам, які висвітлювали реакцію органів влади на дії ватаги: розшуки, арешти, перебування в ув'язненні, винесення вироків, обставини загибелі, і значно менше – матеріали допитів, показання свідків та потерпілих.

Головну причину тривалої, аж до 1985 р., перерви в публікації джерел ми схильні вбачати в порівняно пасивному історіографічному опрацюванні, що стало наслідком усталеного в науці трактування Кармалюка як керівника масового селянського руху, діяльність якого вже нібито й не потребувала додаткового дослідження. Науково-популярні роботи 1950-1980 рр. нічого нового ні в фактичному, ні в теоретичному осмисленні теми не дали. Наприклад, у публікації в 1987 р. тез доповідей наукової конференції до 200-річчя від дня народження ватажка переважали «переспіви» відомих, нерідко перекручених фактів, літературознавчі теми та питання «увічнення» та «відображення» постаті в народній пам'яті, пам'ятках тощо. Жодних принципово нових дослідницьких аспектів джерелознавчого чи конкретно-історичного характеру не розглядалося [11]. На наше переконання, ідеалізований образ У. Карманюка є далеким від реального подільського розбійника, який постає з документальних джерел та фольклору.

Чи був насправді Устим Карманюк «філантропом» свого часу? Судові акти зберегли лише єдину подібну згадку: схоплений 16 червня 1827 р. у Кальній Деражні кріпаками пана Фелікса Янчевського Карманюк на питання про грабовані речі та гроші відповів, що речей ніяких немає, а сім рублів віддав зустрічній

бідній людині [10, с. 108]. Цей приклад, не підтверджений жодним іншим документом, часто фігурує як доказ «благодійності» [10, с. 94; 14, арк. 11-13].

Маємо також кілька переказів людей, які, посилаючись на розповіді своїх батьків та дідів, зазначали, що Карманюк під настрій міг винагородити певною сумою, хоча спочатку примушував боятися за своє життя. Є згадки в народних оповіданнях, що Устим міг подати бідній вдові трохи грошей на дарунки дітям, якщо вона поштиво привіталася. Натомість, іншій жінці, яка висловила ватажкові негативну думку про його заняття, безжально наказав забити в п'яти кілька цвяхів. Зокрема, існують записані на теренах Хмельниччини розповіді про «підковування» жінки на прізвисько Воскобойчиха [10, с. 281; 12, с.].

Ще один зі стереотипів, міцно вкорінений в масову свідомість, стосується дати народження У. Карманюка. Зауважимо, що 27 лютого (за старим стилем) 1787 р. є не датою народження, а датою хрещення Устима (Севастиана) [1, с. 126]. Правильним є написання родинного прізвища (згідно метричних книг уніатської Свято-Покровської церкви с. Головчинці Летичівського повіту Подільського воєводства, з 1955 р. – село Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області) через літеру «н»: «Карманюк», що спростовує твердження деяких сучасних краєзнавців про польську інтригу в переінакшенні прізвища вже після смерті ватажка [1, с. 122].

Детальний аналіз документальних джерел дає можливість з'ясувати загальний характер діяльності та особливості тактики «кармалюківців». Основним мотивом нападів стало забезпечення свого «нелегального» існування: крали або відбирали гроші, товари на продаж, продукти харчування. Причому в більшості випадків об'єктами нападу були селяни, а простір діяльності вузько обмежений виключно знайомою місцевістю – рідними їм селами. Таким чином, основним критерієм вибору жертв явно постають умови власної безпеки та безперешкодності дій.

Чи не єдиним фактом антипоміщицьких дій У. Карманюка стало спалення винокурні поміщиків Андрія та Розалії Пігловських та крадіжка в них 11 шуб, 2 кожухів і 1 сюртука, що на нашу думку, слід розцінювати як помсту за віддачу ватажка у рекрути [10, с. 32, 171].

Принциповим є з'ясування причин, які підштовхнули У. Карманюка до початку протиправних дій. Як відомо, в 1812 р. поміщик А. Пігловський віддав свого кріпака в рекрути через його «бунтівний характер» [7, с. 15; 8, с. 6; 9, с. 115]. Однак очна ставка Устима з двоюрідним братом Іваном Ододюком (Удодюком) та свідчення в Літинському повітовому суді сімнадцяти односельців від 28 та 29.03.1822 р. дають підстави стверджувати, що насправді мала місце крадіжка воску з сільської каплиці в рідному селі Головчинці [10, с. 50; 15, арк. 55]. За скоєння крадіжки Карманюка взяли під арешт, звідки він втік, а згодом повернувся без двох передніх нижніх зубів, яких навмисне позбувся, сподіваючись, що не буде відданий у солдати.

Припускаємо, що 25-річна військова служба з її муштрою, палицевою дисципліною, позбавленням оточення сім'ї примусила Карманюка відчутти весь жах кріпацького права, що й стало причиною дезертирства з полку. Цей вчинок поставив його поза законами Російської імперії. Повернення додому стало неможливим, тому разом з двоюрідним братом Микитою Удодюком він знайшов притулок у лісах поблизу сіл Овсяники і Головчинці Літинського повіту [15, арк. 55]. Пошуки засобів існування підштовхують їх спочатку до дрібних крадіжок, а невдовзі – до відкритих грабунків.

У березні 1813 року У.Карманюк і М.Удодюк стали учасниками ватаги, до складу якої увійшли селянин з Дубової Літинського повіту Іван Ткачук і колишній селянин цього ж села, а на той час вже двічі дезертир Данило Хрон, участь в якій була першим досвідом розбійництва, причому Карманюк не одразу почав відігравати головну роль серед осіб, з якими зійшовся.

В ніч з 23 на 24 березня 1813 року ватага здійснила першу спільну крадіжку в Дубовій. З показань Ткачука, Хрона і Карманюка в ході слідства (жовтень 1814 – квітень 1815) з'ясовується, що вони обікрали комору селянина М. Катришина і, забравши півтори мірки борошна (приблизно 200 літрів), півкопи яблук, копу яєць та 30 мотків прядива, віддали все це Ткачуку для продажу [15, арк. 55, 61 зв.].

У. Карманюка та Д. Хрона ввіймали селяни з Головчинець та Дубової. Перебуваючи під слідством в Літинському повітовому суді, вони змогли приховати свої дії, признавшись лише у

дезертирстві. Тому судову справу не заводи́ли, а їх спрямували до Кам'янець-Подільської комісії військового суду, де в червні 1814р. за конфірмацією вироку коменданта генерал-майора Гана покарали 500 ударами шпіцрутенами та засудили до подальшого виконання військової повинності [15, арк. 85 зв.]. Тому 13 серпня 1814 р. У. Карманюка і Д. Хрона в складі 111 осіб відправили за розпорядженням Херсонського військового губернатора Дюка-де-Рішель'є в Крим для проходження служби. Але вже з першого ж тракту в с. Панівці (7-8 км від Кам'янця-Подільського) вони втекли. До них приєдналися дезертири Коночівчук, Когут та Лебедчук. Пробравшись до лісів поблизу Головчинців, ватага розпочала нові напади на жителів навколишніх сіл [15, арк. 57 зв.].

З серпня по жовтень 1814 р. вони вчинили ряд крадіжок в сслах Дубова, Головчинці, Курилівці і Петрані, зокрема, в селян С.Івоненка, І.Бевза, І.Заруби, П. Андрійового, шинкаря В.Хаймовича та шляхтича С. Сакульського [15, арк.57 зв., 64 зв.-65].

20 жовтня 1814 р. У. Карманюка і Д. Хрона поблизу Головчинців упіймали селяни та відвели до Літинського повітового суду. Вони перебували під слідством у Літинській тюрмі близько семи місяців (до травня 1815 р.), після чого переведені до Кам'янця-Подільського для оголошення остаточного вироку, де їх справа як дезертирів 17 січня 1817 р. передана у розпорядження комісії військового суду [15, арк. 65 зв.]. 20 вересня 1818 р. за сукупністю карних злочинів обох засудили до смертної кари. Однак подільський військовий губернатор О.М.Бахметьєв замінив вирок на позбавлення військових звань, покарання 25 ударами бато́гом, таврування (особам, що відбували заслання за грабунки і крадіжки на лобі випікали «Вор») та заслання до Сибіру, що й було проголошено 25 жовтня 1818 р. 16 листопада їх із супроводжувальним документом, де зазначалися особисті прикмети та вирок суду, відправили до Іркутського губернського правління для розподілу на каторжні роботи. Проте під час проходження через станцію Перетину В'ятської губернії арештанти здійснили чергову втечу [15, арк. 54].

Перше заслання У. Карманюка до Сибіру, на нашу думку, започатковує новий етап його життя, який можна хронологічно визначити кін. 1818 – сер. 1824 рр. Його дії стають більш

виваженими, з'являється певний досвід життя поза законом. Після повернення на Поділля його шляхи з Д. Хроном остаточно розійшлися.

В ході чергового слідства комісії Літинського повітового суду з 24 березня по 30 грудня 1822 р. з'ясувалося, що з літа 1819 р. до арешту в березні 1822 р. У. Карманюк переважно займався крадіжками. Цікавий випадок стався напередодні Різдва 1821 р., коли він соцькому с. Головчинець П. Козулі дав завдання: повідомити поміщиці Пігловській, що викрадені в неї речі та сани зі сливами головчинецького священика продані у Межирові місцевим євреям. За інформацію У. Карманюк вимагав від Пігловської 50 руб. сріблом [15, арк. 47-48]. Вже наступного дня у євреїв відібрали викрадене. Пошуки самого У. Карманюка залишилися безрезультатними. Напевне, грошей від поміщиці він не отримав, бо восени 1821 р. вдруге спалив панську винокурню [10, с. 50-51].

В результаті облави 22 березня 1822 р. заарештовано Карманюка та двох співучасників. На першому ж допиті він назвав себе Василем Гавриленком родом з Замостя (Австро-Угорщина), дезертиром Білозерського піхотного полку. Напади на Опаловських та Базилицьких заперечив, а речі, знайдені під час арешту, нібито купив на базарі у Херсонській губернії та в м. Барі [10, с. 39-41]. Викликані 28 березня 1822 р. на допит і очну ставку дружина Карманюка Марія та три сини: Іван (15 років), Остап (8 років) і Іван (5 років), визнали, що В. Гавриленко є насправді У. Карманюком, особливо, коли менші Остап та Іван кинулися до батька, цілуючи в руки і обличчя. Устима впізнав і двоюрідний брат Іван Удодюк, який за доказ навів факт відсутності двох передніх зубів. Однак і надалі Устим уперто продовжував видавати себе за іншого [10, с. 44-45]. До слідства було притягнуто 49 свідків (з них 40 селян, 6 військових, 3 шляхтича) – усі вони впізнали у Василеві Гавриленкові Устима Карманюка [10, с. 49-51].

Літинський нижній земський суд визнав їх вину [14, арк. 139; 15, арк. 119] і, враховуючи вчинені У. Карманюком злочини, звинувачення в грабунках і багаторазових посяганнях на людське життя, Кам'янець-Подільський повітовий суд виніс вирок: покарання 101 ударом батою, таврування і довічне заслання на каторжні роботи [10, с. 59].

Під час слідства У. Карманюк перебував у Кам'янець-Подільській в'язниці. Цей епізод є доволі важливим, оскільки радянська історіографія трактує спробу У.Карманюка підняти повстання та звільнитися з-під арешту [7, с. 25; 26, с. 38]. З документальних джерел з'ясовуємо, що з кінця лютого 1823 р. між арештантами палати № 4 поширювалися чутки про підготовку втечі. Як з'ясувалося, 12 березня 1823 р. вони грали в карти і вживали горілку, яку приносили тричі, в тому числі й солдат-вартовий [22, арк. 177]. У. Карманюку вдалося зняти чи розбити кайдани, однак спроба втечі була невдалою: в ході переслідування вбили одного з організаторів – Я. Струтинського, чотирьох злочинців, включно з У.Карманюком, затримали одразу, решту – протягом тижня [22, арк. 80].

14 червня 1823 р. У. Карманюка відправили до Сибіру. Єдиним джерелом, яке дозволяє відтворити життя на засланні, є власні показання, датовані 17 червня 1827 р. Він повідомив, що перехід до м.Тобольська тривав майже рік (ймовірно, до березня – квітня 1824 р.). По прибутті Устима призначили на роботу на винокурний завод у місті Ялуторовськ. Попрацювавши три місяці, він здійснив невдалу втечу, після чого був переведений до мідяного заводу. Однак там затримався лише на тиждень, знову втік і попрямував на Поділля. Це завершує черговий період життя, який коротко можна охарактеризувати як становлення асоціальної поведінки в структурі особистості ватажка подільських розбійників.

Діставшись улітку 1825 р. Поділля, він переховувався в євреїв Юдки з Луки - Новоколятинівської Літинського повіту і Мордки з Вовковинець Летичівського повіту, за що першому привів чотири вкрадені воли, а другому приніс лисячу шубу, полотно, мотки шерсті тощо, украдені в с. Овсяниках в шляхтича Хмелевського [10, с. 93; 14, арк. 12 зв.].

Перші згадки про дії нової ватаги, створеної У. Карманюком, відносяться до липня 1826 р. Ними здійснено розбійний напад у ніч з 17 на 18 червня на трактову корчму с. Буцневе Летичівського повіту, під час якого вбито селянина - сторожа корчми, поранено шляхтича, який ночував там, а двох євреїв-корчмарів «поколото» списами [14, арк. 13]. Вночі з 29 на 30 червня здійснили розбійний напад на пасіку в хуторі Дроздовому біля с. Козачки і жорстоко

побили пасічника Ф. Повха та його дружину [27, арк. 2].

Важливою є інформація щодо дій ватаги у червні-липні 1826р. зі свідчень одного зі спільників – вихреста Василя Добровольського [28, арк. 63-65 зв.]: напад на корчму у Буцневому, вбивство сторожа, розбійні напади на пасіки біля сіл Козачки Летичівського та Іванівці Літинського повітів були здійснені У. Карманюком, І.Сотничуком і М. Барщуком. Крім цього у с. Старих Нетечинцях Летичівського повіту У. Карманюк, Й. Серветник (Покотильчук) і А.Шиманський здійснили пограбування корчмаря Мошка.

У листопаді 1826 р. ватага здійснила ряд крадіжок з помешкань селян: продукти, одяг і худобу в с. Козарівки Летичівського повіту у Вакули Помора; одяг і продукти з комори Григорія Фігнера з с. Старих Нетечинців [29, арк. 162; 30, арк. 80-81зв.].

В ніч з 21 на 22 листопада здійснено розбійний напад на корчму Лейзера Шлимовича за 2 км від с. Сахни Літинського повіту, а з 24 на 25 листопада в Комарівцях пограбовано будинок шляхтича Петра Островського (60 років), посесора частини села. Потерпілі зазначали, що було троє нападників, озброєних рушницею і дрюками [10, с.128-129].

3 грудня 1826 р. по червень 1827 р. в документах інформація про активні дії ватаги відсутня, що, на наш погляд, свідчить або про їх переховування, або здійснення крадіжок, які не набували особливого розголосу. З показань У. Карманюка 13 грудня 1831 р. з'ясовується, що місцями схову стали єврейські корчми в Ходаках і Нетечинцях, у м. Ново-Костянтинів Літинського повіту та помешкання заможних селян Блажкунів в с. Нова Синява, з якими спільно займались крадіжками і продажем коней. Відомо, що певна частина награбованого зберігалася в селянина Нового Майдану Ілька Петрова (Сотничука) – однодворця А. Барського, за що той отримував частину награбованого [28, арк. 61]. Деякі речі Устим подарував за надання інтимних послуг шляхтянці М.Добровольській [28, арк. 63-68]. Також відомо про продаж краденого коня соцькому с. Снитівка за 1 руб. сріблом, що слід розцінювати як своєрідний хабар представнику влади за потурання у торгівлі краденою худобою та регулярних переховуваннях у місцевого шляхтича О. Вітвіцького [10, с. 146].

Особливої уваги потребують обставини арешту У. Карманюка, В. Добровольського та І. Сотничука у с. Кальна Деражня 17 червня 1827 р., оскільки в історичній літературі воно подається децю тенденційно. Зокрема, Ю.Ролле зі зрозумілих причин перебільшував вправність поміщика Ф. Янчевського, шляхтичів Качковського і Малішевського та надмірну боягузливість місцевих селян [6, с. 520-521]. Виходячи з протилежних ідейних міркувань, радянські дослідники А. Хвиля та І. Гуржій, підтримуючи провідну роль в арешті карманюківців надуманого «загону шляхти», відверто замовчували участь у цій акції селян [7, с. 26; 8, с. 25].

Арешт стався через зраду шляхтича Антонія Ольшевського, який запросив ватажка зі спільниками до себе, щоб домовитись про чергову крадіжку коней. Свідчення 24 селян с. Кальна Деражня (11 з них брали безпосередню участь в арешті) дозволяють детально реконструювати події. Найактивніше допомагав арештовувати ватажка (біг до хати, скрутив, поваливши на підлогу) Х. Романюк (73 роки), у свідченнях якого наводиться звернення У. Карманюка до селян: «Почему вы не вяжете их (то есть, помещиков) за то, что они вас притесняют» [10, с.108]. Саме цей момент займав центральне місце в обґрунтуванні радянськими істориками тези «антифеодальності руху». Однак при детальнішому розгляді зрозуміло, що це був не усвідомлений заклик, а швидше вигук відчаю. Підсилює сумніви й те, що слідчі не загострили уваги на цьому важливому моменті, що опосередковано свідчить: судові чиновники не сприймали дії У. Карманюка як такі, що спрямовувались на розхитування основ існуючого ладу.

Після арешту карманюківців відвезли у Летичівську в'язницю, де почалось попереднє слідство [10, с. 92,99].

Остаточний вирок, затверджений Подільським губернатором М. Грохольським, міститься у рапорті до цесаревича Костянтина Романова від 12 травня 1828 р., згідно якого з 83 осіб до відповідальності притягнуто лише 9 [34, арк. 344-345]. У. Карманюка та трьох співучасників (В. Добровольського, І. Сотничука й А. Барського) влітку 1828 р. відправили до м. Тюмень Тобольської губернії [10, с. 161; 35, арк. 23 та зв.], а звідти 29 січня 1829 р. – у м. Боровлянка для роботи на гуральні,

звідки вже 26 травня він здійснив чергову втечу з наміром пробратись за кордон в Австрію.

Про повернення У. Карманюка на Поділля документи подають суперечливі відомості, що є одним із аргументів на користь твердження про останній період його життя як апогей майстерності в організації розбійних нападів, грабунків і вміння уникати відповідальності за причетність до кримінальних справ, яка набула в цей час ознак професійності. Після чергового арешту в грудні 1830 р. У. Карманюк розповів, що повернувся нібито лише за кілька днів до ув'язнення. Це має суттєві розбіжності зі свідченнями інших [10, с. 161-162].

Проте поки судові інстанції затверджували вироки, в ніч з 14 на 15 квітня 1832 р. У. Карманюк здійснив втечу з Літинської міської тюрми. Шляхом зіставлення архівних джерел можна реконструювати діяльність У. Карманюка за 1832–1835-і рр., а окремі події з'ясувати з достатньо високим ступенем вірогідності. З показань сина У. Карманюка Остапа від 29 грудня 1833 р. дізнаємося, що протягом півроку – від Зелених свят (26-28 травня) до Пилипового посту (15 листопада) 1832 р. – батько чотири рази навідувався додому [39, арк. 136-141]. Остання зустріч сталася в ніч з 6 на 7 січня 1833 р., коли Устим сказав: «Добре дити, що с вами побачився, бо не знаю чи больше увижусь. Треба выбиратись в дальшый край».

Ряд справ, до яких причетний У. Карманюк, з'ясовуються на підставі допитів його спільників. Серед них виділимо напад на орендаря трактової корчми у с. Васютинці та пограбування корчми і крадіжка з оселі орендаря млина в с. Багринівці у Літинському повіті [40, арк.7-10]. В ніч з 22 на 23 вересня 1833 р. ватага у складі 10 осіб, озброєних рушницею, двома пістолетами та двома списами, скоїла розбійний напад на корчму біля с. Біличин Могилівського повіту. Серед потерпілих був відставний чиновник 14 рангу З. Перстяткевич, який разом зі слугами зупинився на ночівлю. В них відібрали 45 руб. сріблом, одяг та четверо коней. Коли ж візник М. Ратушняк (23 роки) хотів утекти, його вдарили списом [40, арк. 113 зв., 114 зв.].

Особливої уваги заслуговує останній рік в житті У.Карманюка, адже в історичній літературі мало інформації. Зазвичай згадується лише напад на поміщицю с. Красносілки

Магдалену Паплінську та про намір пограбувати панів с. Каричинець-Шляхових Волянського і Кузьминського [8, с. 19; 10, с. 294; 19, с. 132-133]. Насправді в ніч з 12 на 13 серпня 1835 р. було здійснено останню гучну справу – напад на посесорку М.Паплінську [47, арк. 10-15].

Крадіжка в Гнатюків вночі з 8 на 9 жовтня 1835 р. [51, арк. 59 зв.] стала останньою справою У. Карманюка. Надана Оленою Процковою інформація дозволила місцевій владі влаштувати засідку, під час якої, як відомо, в ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. шляхтичем Федором Рутковським (18 років) здійснено смертельний постріл. Тіло ватажка ще протягом трьох днів пред'являли для упізнання [10, с.211-212].

Отже, з сер. 20-х років XIX ст. У. Карманюк остаточно сформувався як непересічна особистість карного світу. Він став незаперечним лідером в колі «побратимів по ремеслу», безкомпромісним у стосунках з оточуючими, його вчинки – рішучими, сміливими, навіть зухвалими. Відповідно, дещо змінилася і тактика дій: порівняно з попереднім періодом, збільшується кількість безпосередніх співучасників Карманюка, більш гучними стають справи, дещо розширюється їх територіальна локалізація.

Виникнення та тривале існування на заході Подільської губернії соціального феномену, пов'язаного з іменем Устима Карманюка, зумовлене багатьма чинниками, пріоритетними серед яких, безумовно, є не лише соціально-економічні та політичні (кріпацтво, рекрутчина тощо), але й причини суб'єктивного, особистісно-психологічного характеру (обставини життя, потреба в засобах існування, бажання легкого збагачення тощо). Ватага У. Карманюка була неоднорідною, на різних етапах до неї входили особи, які за соціальним походженням належали до селян, шляхти, міщан і духовенства. Однак за соціальним статусом переважають декласовані маргінальні особи (дезертири, втікачі з місць позбавлення волі, місцеві крадії, п'яниці тощо), більшість з яких, переслідувала власні корисливі цілі. Саме вони протягом 1813-1835 рр. відігравали провідну роль й складали найближче оточення ватажка. Що стосується кількісного складу, то спостерігаємо певне збільшення: в 1813-1822 рр. безпосередніх співучасників було лише 13 (причому, окремі вчинки

здійснювалися групою по 3-4 чоловіки), в 1825-1827 рр. – 26 осіб, а в 1830-1835 рр. – близько 50 (деякі напади нараховують до 10 учасників).

У територіальній локалізації можна помітити певну динаміку: на початковому етапі (1813-1822 рр.) задіяні лише кілька сіл Літинського та Летичівського повітів, згодом центр залишається тут, але охоплюються окремі населені пункти Могилівського, Ушицького, Ямпільського, Вінницького і Брацлавського повітів. Починаючи з 1825-1826 рр. і особливо в 1830-х рр., регіон дії опришків, очолюваних У.Карманюком, переважно включав у себе населені пункти на межі трьох повітів – Летичівського, Літинського та Могилівського [32, арк.134 та зв.]. Разом з тим були поодинокі випадки своєрідних рейдів на південь Волинської (Житомирський повіт) та Київської (Бердичівський повіт) губерній та в Бессарабію, які пов'язані виключно з крадіжками та реалізацією худоби. Проте Летичівський повіт, і особливо сучасна Деражнянщина, протягом всього часу з березня 1813 до загибелі У. Карманюка 10 жовтня 1835 р. залишалися районом безпосередніх активних дій подільського розбійника та його спільників.

Серед жертв карманюківців в 1813-1822 рр. – переважно селяни (24 випадки, з яких 15 – крадіжки, 6 – розбійні напади і по одному – підпал, вбивство та гвалтування). Характерно, що на всі інші соціальні групи припадає лише 11 випадків активних дій: 2 крадіжки і 2 розбійні напади щодо міщан-торговців, 3 крадіжки, 1 розбійний напад і 2 підпали щодо представників шляхти та 1 крадіжка щодо представника духовництва. За нашими підрахунками, в період найвищого піднесення розбійницької діяльності У. Карманюка (1825-1835 рр.), мав місце 31 випадок активних дій щодо представників селянства (1 вбивство, 6 розбійних нападів, 24 крадіжки); міщан-торговців - 17 випадків (1 колективне вбивство, 13 розбійних нападів і грабунків, 3 крадіжки); представників шляхти, включаючи службову, чиншову, посесійну, і поміщиків – 22 випадки (1 вбивство, 5 розбійних нападів, 16 крадіжок), а також 4 крадіжки - представників духовенства (римо-католицьке, греко-католицьке і православне). Крім цього виявлено 12 крадіжок худоби (переважно коней), скоєних стосовно невідомих осіб або, за термінологією слідчо-

судової документації, «з підніжного корму». Однак вважаємо за потрібне зазначити, що серед жертв нападів за період 1813-1835 рр. представників поміщицького стану лише п'ять: родина Підгловських (2 підпали та одна крадіжка), розбійний напад на помешкання посесора (орендаря) с. Комарівці П.Островського, розбійний напад на корчму, в якій ночувала сім'я відставного підполковника Г.Дембіцького, розбійний напад на посесорку с. Красносілки М. Паплінську, та дві крадіжки в поміщика частини с. Коричинці Шляхові Івана (Яна) Волянського.

Як бачимо, отримані на основі аналізу першоджерел дані про Устима Карманюка та соціальний феномен, з яким пов'язане його ім'я, суттєво змінюють усталені стереотипи і міфологеми, а отже, сподіваємось, що повноцінне звернення до джерел, їх прискіпливе прочитання та неупереджений аналіз стане надійною запорукою для реконструкції подій та об'єктивності у вивченні справжнього У. Карманюка. Вважаємо, що яким би привабливим не був фольклорний образ легендарного героя, його все-таки необхідно відрізнити від реальної історичної постаті.

Джерела та література:

1. *Любченко В.Б.* Кармалюк чи Карманюк? // Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 122-127.
2. *Любченко В.* Усталені історичні міфологеми родоводу Устима Карманюка (Кармалюка) й реальна дійсність за першоджерелами // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Київ; Хмельницький, 2002. Т. 8. Ч. 1. С. 161-172.
3. *Дячок В. В., Яременко В. І.* Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру», Тарас Шевченко: творення міфологеми // Сучасність. 1997. № 5. С. 123-127.
4. *Кирчів Р.* Український фольклор у польській літературі (період романтизму). Київ: Наукова думка, 1971. 276 с.
5. *D-r Antoni J. (Rolle) Opryszek. Opowieść zdarzeń prawdziwych // Antoni J. Gawedy z przeszłości. Lwow, 1879. T.1. S.133-238.*
6. *Ролле А.* Кармелюк // Киевская Старина . 1886. №3. С.495-560.
7. *Хвиля А.* Устим Кармалюк: До 100-ліття з дня смерті. Харків, 1936. 125 с.
8. *Гуржій І.О.* Народний герой – Устим Кармалюк. К., 1950. 24 с.

9. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х р. ХУІІ ст. до 1958 р.). Київ, 1958. 168 с.

10. Устим Кармалюк: зб. док. / упор. Є.Черкаська, І.Єрофеев; за ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. К., 1948. 344 с.

11. Народний герой У. Кармалюк (До 200-річчя від дня народження): Тези доп. наук. конференції. Кам'янець-Подільський, 1987.

12. Народ про Кармалюка: зб. фольклорних творів / упоряд. В.І.Тищенко. Київ, 1961. 276 с.

13. Якимович С. На місцях останніх днів Кармалюка // Україна. 1928. №1. С.59-66.

14. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 197. (Подільський кримінальний суд). Оп. 2. Спр. 217. Т. 1.

15. ДАХМО Ф.120. (Подільський головний суд). Оп.4. Спр. 152.

16. Полное собрание законов Российской империи: (далі ПСЗРИ): В 45 т. Спб., 1830. Т. 25. № 19059.

17. ПСЗРИ: В 45 т. Спб., 1830. Т. 27. № 20263.

18. ПСЗРИ: В 45 т. Спб., 1830. Т. 32. № 25211.

19. Якимович С. Устин Кармалюк у судових актах // Червоний шлях. 1923. №8. С.112-135.

20. Єрофіїв І. До питання про Кармалюка // Червоний шлях.1924. №8-9. С.213-223.

21. В.Я. (Ястребов Володимир) На родине Кармалюка // Киевская Старина (далі – КС). 1892. №10. С. 118-120.

22. ДАХМО. Ф.120. (Подільський головний суд). Оп.1. Спр. 1294.

23. ПСЗРИ: В 45 т. Спб., 1830. Т. 5. № 3006.

24. ПСЗРИ: В 45 т. Спб., 1830. Т. 17. № 12455.

25. Статут Великого Княжества Литовского: В 2 ч. СПб., 1811. Ч.2.

26. Гуржій І.О., Компан О.С. Устим Кармалюк: історико-біограф. нарис. Київ, 1960. 79 с.

27. ДАХМО. Ф.120. Оп.1. Спр. 1447.

28. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 2.

29. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 4.

30. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 6.

31. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 3.

32. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 28.

33. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 5.

34. Центральний Державний архів України в Києві. Ф.444. Оп.2. Спр. 30.

35. Тобольська філія Державного архіву Тюменської області. Ф. 330. Оп. 17. Спр. 25.

36. ДАХМО. Ф.197. Оп. 2. Спр. 982.
37. Толковый словарь уголовных жаргонов. / Сост. Ю. Дубягин; А. Бронников и др. Москва, 1991. 206 с.
38. Словарь русских народных говоров. / Составители: А. Ф. Марецкая, И. А. Попов, О. Г. Порохова и др; редактор Ф. П. Сороколетов; гл. редактор Ф. П. Филин. Ленинград: Наука, 1970. Вып.6.
39. ДАХМО. Ф.197. Оп. 2. Спр. 217. Т.11.
40. ДАХМО. Ф.197. Оп. 2. Спр. 217. Т.12.
41. ДАХМО. Ф.197. Оп. 2. Спр. 217. Т.7.
42. Селянський рух на Україні. 1826-1849р.р.: 36. документів і матеріалів. Київ, 1985. 504 с.
43. Словарь української мови / За ред. Б.Д.Грінченка: В 4-х томах. – Київ, 1907-1909. Т.1.
44. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 10.
45. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 9.
46. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 17.
47. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 19.
48. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 20.
49. Сіцінський Ю. Про обставини мого життя // Подільське братство. 1993. №3. С.26-31.
50. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 22.
51. ДАХМО. Ф.197. Оп.2. Спр. 217. Т. 21.
52. Гнатюк В. Словацький опришок Яношік в народній поезії // Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. Вид. 2-е. Київ, 1966. С. 96-137.

*Костянтин ЗАВАЛЬНЮК,
Ігор ЖУРАВЛІВСЬКИЙ*

ГРАФ ДМИТРО ГЕЙДЕН – ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН м. ЖМЕРИНКА

В історії нашого краю особливе, почесне місце займає граф Дмитро Федорович Гейден. І справа тут не в графському титулі, не в знатності походження, а в тих справах, що залишив після себе цей чоловік. Народився він 6 (18) липня 1862 року в с. Лігово (нині – у межах м. Санкт-Петербург) Санкт-Петербурзької губернії.